

Jolanta Miturska-Bojanowska

DOI: 10.31648/apr.4465

Szczecin (niezależny badacz)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5439-2319>

jmb@zut.edu.pl

Frazeologizm *czarna dziura* / *черная дыра* w słownikach oraz tekstach współczesnego języka polskiego i rosyjskiego

Jednym ze sposobów pomnażania zasobu frazeologicznego jest zapożyczanie. Na przestrzeni ostatniego stulecia, a w szczególności w okresie od lat 90. aż po dzisiaj, gros takich zapożyczeń przedostaje się do języka polskiego i rosyjskiego najczęściej poprzez dyskurs publiczny z języka angielskiego. Wiele z nich zostało już utrwalonych w opracowaniach leksykograficznych, np. *carpet bombing* → *nalot dywanowy* / *ковровая бомбардировка*, *cold war* → *zimna wojna* / *холодная война*, *flying saucer* → *latający talerz (spodek)* / *летающая тарелка*, *money laundering* → *pranie brudnych pieniędzy* / *отмывание денег*, *brain storming* → *burza mózgow* / *мозговой шторм*, *soap opera* → *opera mydlana* / *мыльная опера*, *glass ceiling* → *szklany sufit* / *стеклянный потолок*, *rat race* → *wyścig szczurów* / *крысиные бега* i inne.

W niniejszych rozważaniach skoncentrujemy się na znaczeniach wtórnych wyrażen: *czarna dziura*, funkcjonującego w języku polskim, i *черная дыра* – w języku rosyjskim. Oba związki są kalką angielskiego frazeologizmu *black hole* i pojawiły się w językach zapożyczających w drugiej połowie XX wieku. Prymarne (metaforyczne) znaczenie tego frazeologizmu ‘obszar przestrzeni, którego z uwagi na wpływ grawitacji, nic (łącznie ze światłem) nie może opuścić’¹ jest internacjonalizmem o charakterze terminologicznym, por. niem. *Schwarzes Loch*, fr. *trou noir*, hiszp. *agujero negro*, czes. *černá díra*, chorw. *crna rupa (jama)*, fin. *musta aukko*, tur. *kara delik* i inne. Znaczenie kosmologiczne w języku polskim i rosyjskim ilustrują odpowiednio następujące użycia: „W najbardziej odległych galaktykach odkryto ultramasywne **czarne dziury!**”², „Obrzeża galaktyk dobrym

¹ „A black hole is a region of spacetime exhibiting such strong gravitational effects that nothing – not even particles and electromagnetic radiation such as light – can escape from inside it” [(online) https://en.wikipedia.org/wiki/Black_hole (dostęp 15.05.2018)].

² (online) <https://tylkoastronomia.pl/wiadomosc/w-najbardziej-odleglych-galaktykach-odkryto-ultramasywne-czarne-dziury> (dostęp 29.07.2018). Bold tu i w pozostałych cytatach wprowadziła autorka artykułu.

miejszem do poszukiwania umierających gwiazd i **czarnych dziur**”³, „Największa **czarna dziura** – ma masę równą 17 miliardów słońc!”⁴, „**Черная дыра** в центре Галактики подтвердила теорию Эйнштейна”⁵, „Астрономы впервые увидели, как **черная дыра** разорвала звезду”⁶, „Обнаружена самая опасная **черная дыра** во Вселенной”⁷ i in.

Terminem *black hole* po raz pierwszy w świecie nauki (1968) posłużył się amerykański astrofizyk John Archibald Wheeler, chociaż samo zjawisko znane jest uczonym od ponad 200 lat [Chlebda 2005, 92]. Na bazie pierwotnego znaczenia w języku-dawcy, a także w językach-biorcach szybko rozwinęły się znaczenia wtórne. Z braku wiarygodnych danych trudno stwierdzić, na jakim etapie powstały kolejne znaczenia frazeologizmu w języku polskim i rosyjskim – czy na etapie kontaktu języków (dawca-biorca) między sobą, czy może już na gruncie rodzimym każdego z języków-biorców.

Zanim przystąpimy do prezentacji kolejnych znaczeń wyrażenia w języku polskim i rosyjskim, przytoczymy notację frazeologizmu *black hole* w *Cambridge Dictionary*: 1. (fizyka) ‘obszar w przestrzeni kosmicznej, gdzie grawitacja jest na tyle silna, że nic, nawet światło nie może jej opuścić’, 2. ‘wymaginowane miejsce, w którym przepadają rzeczy, przedmioty’, 3 (w biznesie) ‘działalność lub firma, które pochłonęły duże sumy pieniędzy w zamian nie przynosząc żadnych korzyści finansowych czy jakichkolwiek pozytywnych efektów’; 4. (finanse) ‘duża suma pieniędzy, którą jest winna jakaś firma lub organizacja rządowa’ [tłumaczenie własne]⁸. W języku potocznym wyrażenie to może przybierać również znaczenie ‘przedmiot, na utrzymanie, funkcjonowanie którego wydaje się zbyt dużo pieniędzy’ [Завьялова 2011, 128; Гущина 2013, 70]⁹, będący odpowiednikiem polskiego wyrażenia *studnia bez dna*. Ponadto w języku informatyków mianem *black hole* określa się ‘sytuację, kiedy wysłane dane przepadły, nie dotarły ani do adresata,

³ (online) <https://www.pulskosmosu.pl/kosmologia/czarne-dziury-kosmologia/> (dostęp 1.08.2018).

⁴ (online) <https://www.wykop.pl/link/1335191/najwieksza-czarna-dziura-ma-mase-rowna-17-miliardow-slonec/> (dostęp 06.08.2018).

⁵ (online) <https://ria.ru/science/20180726/1525399431.html> (dostęp 29.07.2018).

⁶ (online) <https://hightech.fm/2018/06/17/blackhole> (dostęp 29.07.2018).

⁷ (online) <https://lentta.ru/news/2018/05/15/star/> (dostęp 29.07.2018).

⁸ 1. (physics) ‘a region in space where gravity is so strong that nothing, not even light, can escape’, 2. ‘an imaginary place in which things are lost’, 3. (commerce) ‘an activity or organization on which very large amounts of money are spent but which does not produce any profit or useful result’, 4. (finance) ‘a large amount of money that is owed by a company or government’ [<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/black-hole>] (dostęp 4.07.2018)].

⁹ Np. That old car of hers is a real **black hole**.

ani nie wróciwszy do nadawcy’ i ‘odesłanie do tzw. „martwych” adresów, tj. adresów, dokumentów na stronie www, które zostały stamtąd usunięte’¹⁰.

W języku polskim i rosyjskim mamy także liczne przykłady użycie tekstowych, w których ujawniają się kolejne – poza wspomnianym znaczeniem terminologicznym – znaczenia wyrażenia *czarna dziura* / *черная дыра*.

Zdaniem Wojciecha Chlebdy, który wnikliwie omawia funkcjonowanie tytułowego frazemu w języku polskim, znaczenia wtórne terminu *czarna dziura* kryształizują się w polszczyźnie co najmniej od lat 80. ubiegłego wieku [Chlebda 2005, 91]. Pomimo to niektóre słowniki w ogóle nie odnotowują tego wyrażenia albo, jak np. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* [PSWP 1996, 7, 390] i *Inny słownik języka polskiego* [ISJP 2000, I, 215], rejestrują jedynie znaczenie terminologiczne. Z kolei *Słownik współczesnego języka polskiego* poza prymarnym podaje także wtórne ‘żartobliwie o jakimś zjawisku gospodarczym powodującym braki w zaopatrzeniu i niedostatek towarów; także o jakichś tajemniczych, podejrzanych okolicznościach ginięcia, przepadania czegoś’ [SWJP 2000, 226], zaś *Popularny słownik frazeologiczny* zamieszcza aż dwa wtórne znaczenia: 1. ‘miejsce, w którym wydaje się, że coś ginie, przez co zwykle odczuwa się brak tego’, 2. ‘puste miejsce, luka’ [PSF 2000, 88]. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny* definiuje wyrażenie w następujący sposób: 1. ‘jakiś okres przeszłości uznawany za mało wartościowy, mało chwalebny, oceniany bardzo negatywnie, o którym chciałoby się nie pamiętać’¹¹, 2. ‘deficytowa sfera gospodarki, która, mimo ponoszonych nakładów, przynosi ciągle straty; studnia bez dna’ [SFWP 2001, 85]¹². Co ciekawe, dwa ostatnie słowniki nie odnotowują terminologicznego znaczenia, chociaż W. Chlebda wyraźnie podkreśla, że „(...) grupa wyrazowa *czarna dziura* w jej funkcji terminu kosmologicznego jest pełnoprawnym frazeologizmem, którego znaczenie prymarne powinno być utrwalone w słownikach językowych (a nie tylko encyklopedycznych)” [Chlebda 2005, 96].

Poza znaczeniem terminologicznym badacz wyróżnia następujące znaczenia pochodne frazeologizmu: 1. ‘sfera działań publicznych, w której określone dobra czy wartości nikną bezpowrotnie’, 2. ‘sfera zjawisk czy działań, których istotę trudno poznać, obszar ogarnięty ludzką niewiedzą lub niepamięcią’, 3. ‘niewypełniony

¹⁰ ‘refer to places in the network where incoming or outgoing traffic is silently discarded (or „dropped”), without informing the source that the data did not reach its intended recipient’ i ‘dead addresses’ [https://en.wikipedia.org/wiki/Black_hole_(networking) (dostęp 4.07.2018)]. Analogiczne znaczenia funkcjonują też w języku polskim i rosyjskim [(online) https://pl.wikipedia.org/wiki/Czarna_dziura_(sieci_komputerowe); (online) https://xakep.ru/2001/11/22/14003/ (dostęp 8.08.2018)].

¹¹ Autorzy mają na uwadze takie połączenia jak *czarna dziura historii*, *w nauce*.

¹² Identycznie sformułowane znaczenia wraz z terminologicznym podaje *Wielki słownik frazeologiczny* [WSF 2008, 200].

niczym obszar po zniknięciu czegoś, rejon pustki (po czymś) lub spustoszenia; luka w czymś' [Chlebda 2005, 92–94]¹³.

Z podobną eksplikacją znaczeń, poza specjalistycznym, spotkamy się w *Wielkim słowniku języka polskiego*, por. 1. (czego) książk. 'metafora trudnej sytuacji, z której nie można wybrnąć', 2. (w czym) 'pustka', np. w głowie, w pamięci, w historii; budżetowa czarna dziura [WSJP, online]¹⁴.

W jednym z najnowszych opracowań słownikarskich *Słowa, słowa... Czy je znasz?* odnajdujemy takie oto znaczenie interesującego nas skrzydlatego słowa 'miejsce, w którym w dużym natężeniu występują negatywne zjawiska' [*Słowa, słowa...* 2013, 124].

Zupełnie inaczej wygląda notacja frazy *черная дыра* w rosyjskich leksykonach. Powyższe wyrażenie możemy odnaleźć w słownikach opisowych, ale jedynie w znaczeniu terminologicznym [Ожегов, Шведова 2002, 184; БТС 2003, 292]¹⁵. Uogólnione wtórne znaczenie 'место, где все исчезает, поглощается бесследно' potuje *Большой словарь русских поговорок* [Мокиенко, Никитина 2007, 218–219]¹⁶ oraz opracowania słownikowe A.K. Biricha, W.M. Mokijenki, L.I. Stepanovej [Бирих, Мокиенко, Степанова 1998, 178; Бирих, Мокиенко, Степанова 2007, 214]. Zastanawiające jest to, że te ostatnie leksykony nie kwalifikują samego terminu w kategoriach frazeologizmu.

W zgromadzonych materiałach ilustracyjnych (Internet) oraz odnotowanych przez *Narodowy Korpus Języka Polskiego* (NKJP) i *Национальный корпус русского языка* (НКРЯ) spora grupa przykładów dotyczy sfery finansów i odnosi się do różnego rodzaju chybionych inwestycji, przedsięwzięć (niekiedy o charakterze korupcyjnym), które pochłonęły duże ilości środków finansowych, nie dając w zamian spodziewanych efektów¹⁷. Por.

¹³ Jako ciekawostkę należy podać, iż sam badacz wypowiadając się na temat braku skrzydlatych słów w języku rosyjskim, źródłem których są utwory Mickiewicza, używa wyrażenia *czarna dziura* w następującym kontekście, cyt.: „Może jest pośród przyczyn fakt, że po pierwszym zachłyśnięciu się Mickiewiczem w latach 20. wieku XIX Rosja w latach 30.–50. zepchnęła poetę w **czarną dziurę** wydawniczą, gdyż przekłady *Grażyny*, *Konrada Wallenroda*, *Pana Tadeusza* czy *Dziadów* w tym właśnie czasie nie mogły się w Rosji carskiej z przyczyn cenzuralnych ukazywać?” [Chlebda 2005, 367].

¹⁴ Autorzy słownika umieszczają także znaczenie astrofizyczne [WSJP, (online) <http://www.wsjp.pl/> (dostęp 20.06.2018)].

¹⁵ Na bazie terminologicznego znaczenia ukształtował się frazem *проваливаться/провалиться как в черную дыру* 'бесследно исчезать, расходоваться безо всякой пользы' [Stepanova 2007, 335].

¹⁶ Autorzy słownika odnotowują ponadto znaczenia slangowe 'подводная лодка' (жарг., арм., морск., шутл.-ирон.), 'место, где торгуют наркотиками' (жарг. мол.), 'школьный туалет' (жарг. шк. шутл.).

¹⁷ W języku polskim wyrażenie w tym znaczeniu jest synonimiczne frazeologizmowi *studnia bez dna*.

800 mln zł pożyczki dla TVP wrzucone do „**czarnej dziury**”. Informacja o udziale Telewizji Polskiej 800 mln zł pożyczki przez Skarb Państwa zelektryzowała pod koniec lata media w całym kraju. Jak się okazało, państwo może nigdy nie odzyskać tych pieniędzy. Powód? Rząd udzielił pożyczki niejako pod zastaw przepisów, które dopiero się tworzą¹⁸,

Chcemy przełamać negatywny stereotyp, jaki panuje na temat polskiego górnictwa. To nie jest **czarna dziura**, do której trzeba tylko dokładać pieniądze – wyjaśnia Piotr Dzięwit, członek zarządu Górniczej Izby Przemysłowo-Handlowej, która przygotowała kampanię. – Górnictwo płaci podatki, ZUS, daje pracę, na nim oparte jest bezpieczeństwo energetyczne kraju [za NKJP: „Dziennik Zachodni” 2009]

oraz nagłówki prasowe: „Скинуться на Крым: **Черная дыра** для бюджета РФ” [portal ICTV z 3.04.2018]¹⁹, „ФСИН – **чёрная дыра** в бюджете”²⁰, „«Деньги уходят в **чёрную дыру**»: конгресс США сократил военную помощь Украине” (z 23.03.2018)²¹, „Кремль приказал выбросить 700 млрд на Луну. Сверхтяжелая ракета затянет российский бюджет в **чёрную дыру**” [„Свободная Пресса” z 24.05.2017]²² i inne. Wyrażenie to także symbolizuje deficytową gałąź gospodarki, sferę życia publicznego, por. tytuł prasowy „Czynszowa **czarna dziura** – lokatorskie długi zmorą spółdzielni” (z 13.07.2013)²³ oraz cytaty: „Polska na tle innych krajów Europy pod względem rozwoju gospodarczego może być zieloną wyspą, ale w przypadku budownictwa mieszkaniowego jesteśmy niestety (...) w **czarnej dziurze**” – powiedział poseł PiS²⁴; „Рыбная отрасль – это **черная дыра** российской экономики даже на общем не самом стерильном фоне” [za НКРЯ: „Однако”, 2009]; „Бывшая советская культура – заведомая **черная дыра**, куда деньги можно сыпать грузовиками” [za НКРЯ: „Профиль” z 23.06.2003]. Mianem tym określa się też ‘miejsce, w którym coś trwale znika’. Por.

A nikt przez nią oprócz panów i mnie dzisiaj nie przechodził. – Mariola nie kryła wzburzenia. – Na pewno? – Na pewno. – A ten zapodziały telewizor sąsiadki? Coś pani wie na jego temat? – W tym bloku chyba jakiś wirus grasuje. Albo **czarna**

¹⁸ (online) <https://www.wykop.pl/link/3983955/800-mln-zl-pozyczki-dla-tvp-wrzucone-do-czarnej-dziury/> (dostęp 28.06.2018).

¹⁹ (online) <https://oborona.ictv.ua/videos/skinutsya-na-krym-chnayaya-dyra-dlya-byudzheteta-rf-grazhdanskaya-oborona-03-04-2018/> (dostęp 24.06.2018).

²⁰ (online) <https://www.drive2.ru/b/463378456361567038/> (dostęp 4.08.2018).

²¹ (online) <https://russian.rt.com/ussr/article/495254-ssha-kongress-voennaya-pomosch-ukraina> (dostęp 4.08.2018).

²² (online) <http://svpressa.ru/economy/article/172958/> (dostęp 4.08.2018).

²³ (online) <http://www.administrator24.info/artukul/id5295,czynszowa-czarna-dziura-lokatorskie-dlugi-zmora-spoldzielni> (dostęp 6.08.2018).

²⁴ (online) <http://niezalezna.pl/15304-grabarczyk-nie-ma-zadnego-planu> (dostęp 28.06.2018).

dziura. Już kilka telewizorów zniknęło. Radzimy z sąsiadami, żeby wezwać jakiegoś egzorcystę. – Nie lepiej policję? – Policja już była. Nic nie wskórali. Zresztą, kto by się jakimś pojedynczym telewizorem przejmował [za NKJP: T. Trojanowski, *Uciekinierzy*, 2008],

Szczerzył popsute zęby w uśmiechu i w kółko przypalał nieodłączną fajkę, która stała się jego znakiem rozpoznawczym. – Jestem przekonany, że Dudajewa wymyślili właśnie wtedy rosyjscy generałowie. Potrzebna im była „czarna dziura”, jakieś niezależne od Kremla terytorium, niezależny od nikogo korytarz, przez który mogliby przepuścić choć część wywożonej z Europy broni i zrekompensować sobie złamane życie i kariery. A szmuglowali nie tylko broń, ale wszystko, co było pod ręką [za NKJP: W. Jagielski, *Wieże z kamienia*, 2004],

Проезжая из Приштины в Призрен, по дороге видишь невероятное количество автосервисов: разобранные машины громоздятся друг на друге. „Объяснение простое, – говорит мне владелец фирмы перевозок Мехмет Алиа. – Уже давно выработан рецепт. В Германии человек боится машину, а потом заявляет об угоне. Автомобиль перегоняют в Косово, перекрашивают и продают заново либо тачка идёт на запчасти. Деньги делятся пополам между владельцем (получившим страховку) и угонщиками. Этот бизнес кормит половину республики – мы «чёрная дыра» Европы, территория тьмы” [„Чёрная дыра” Европы. Почему Косово сегодня – территория тьмы, „Аргументы и Факты” № 29 z 19.07.2018]²⁵

oraz wpis na blogu „PS a **черной дырой** я зову свою кладовку. Потому что она резиновая)) Действительно как **черная дыра** – все что в нее попадает, так там и оседает”²⁶.

Może to być także jakaś ‘luka, pustka w systemie’, np.

Kujawsko-Pomorski Oddział Wojewódzki NFZ wyjaśnia w informacji przesłanej do redakcji Rynku Zdrowia przebieg kontroli w poradniach specjalistycznych i podkreśla, że wypowiedzenie umów niespełna 40. spośród nich nie doprowadziło do powstania „czarnej dziury” w dostępie do ambulatoryjnej opieki specjalistycznej [portal „Rynek Zdrowia” z 28.05.2012]²⁷,

Ponad 130 osób podpisało się pod petycjami. Mieszkańcy Małej i Wielkiej Kloni nie widzą już innej możliwości. Postanowili przygotować petycję do PKS Chojnice, w której chcą wnioskować o wprowadzenie połączeń autobusowych między ich miejscowościami

²⁵ (online) http://www.aif.ru/politics/world/chyornaya_dyra_evropy_pochemu_kosovo_segodnya_-_territoriya_tmy (dostęp 26.07.2018).

²⁶ (online) <http://www.flylady.su/chast-5-zaklyuchitelnaya-pro-malenkuyu-komnatu-i-chernuyu-dyru-.html> (dostęp 3.08.2018).

²⁷ (online) <http://www.rynekzdrowia.pl/Finanse-i-zarządzanie/Kujawsko-Pomorski-OW-NFZ-nie-ma-czarnej-dziury-w-AOS,l20113,1.html> (dostęp 28.06.2018).

a Tucholą. – Połączeń prawie nie ma. To „**czarna dziura**” w rozkładach. Młodzież np. nie ma jak wrócić z praktyk [za NKJP: „Tygodnik Tucholski”, 2008],

W ponadgimnazjalnych szkołach w powiecie puckim oficjalnie nauki języka kaszubskiego nie ma, pojawia się dopiero na studiach – przypomina Roman Drzeżdżon. – To taka **czarna dziura** w systemie szkolnictwa, bo przecież nikt przez rok czy dwa języka nie zapomni. Wystarczyłoby jednak np. uruchomić kółko językowe lub stworzyć uczniowski klub skupiający miłośników Kaszub [za NKJP: „Dziennik Bałtycki”, 2009]

oraz tytuły: „«Проминстрах»: **черная дыра** на рынке страхования?” [„Комсомольская правда” z 9.04.2018]²⁸ i „Права человека – **черная дыра** современного права?”²⁹.

Wyrażenie to w sposób obrazowy opisuje też pewien rodzaj pustki emocjonalnej czy brak prawidłowych relacji interpersonalnych³⁰. Por.

Odwrociłam się do ściany i skuliłam w kłębek. Moje ciało pulsowało, a gdzieś koło serca pojawiło się znajome, bardzo nieprzyjemne uczucie. Próżnia, która zasysa wszystko dookoła, i powiększa się z każdą chwilą, z każdym przeżytym rozczarowaniem i niespełnionym marzeniem. Moja **czarna dziura** samotności [za NKJP: E. Siarkiewicz, *Kuźnia na rozdrożu*, 2008].

Sannowo nie istnieje. Miesiąc temu wszyscy tam zostali wymordowani... Dwór spalono. Zastrzelono nawet psy... Nie zasnęłam do świtu. Brat powiedział, co wiedział, i wytworzyła się między nami **czarna dziura**. Nie odezwałam się, nie pytałam co, jak... Nic. Nawet nie drgnęłam [za NKJP: K. Uniechowska-Demińska, *Był pałac*, 2008],

a także: „Чтобы устранить эту **чёрную дыру** внутри, я поняла, что должна, во-первых, узнать, что такое любовь, а во-вторых, найти её для себя” [Ф. Эостре, *Истинная любовь. Руководство по поиску и привлечению мужчины вашей мечты*]³¹, „Другой выбрал истину, и с тех пор вместо души у него **чёрная дыра**, не умеющая любить сама, не сочувствующая чужой

²⁸ (online) <https://www.kp.ru/daily/26813.5/3852736/> (dostęp 24.06.2018).

²⁹ (online) https://tvkultura.ru/video/show/brand_id/20917/episode_id/1476066/video_id/1602819/viewtype/picture/ (dostęp 24.06.2018).

³⁰ Podobne znaczenie występuje w języku hiszpańskim, por. *agujero negro* ‘es incapaz de sentir empatía’ [(online) <http://www.spanishdict.com/translate/agujero%20negro?langFrom=es> (dostęp 2.05.2018)].

³¹ (online) <https://kartaslov.ru/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BC%D1%87%D1%91%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D0%B4%D1%8B%D1%80%D0%B0> (dostęp 3.08.2018).

любви” [Г.С. Кваша, *Найди себя по знаку рождения. Энциклопедия гороскопов*, 2010]³² oraz nagłówek prasowy „У меня была **черная дыра** вместо отца” [„Сноб” z 23.06.2017]³³.

Szeroko rozumiana pustka może dotyczyć także luk w pamięci osobniczej (czasami amnezji o różnym nasileniu³⁴) lub zbiorowej. W takim znaczeniu to wyrażenie najczęściej występuje w połączeniach *czarna dziura niepamięci*, *czarna dziura w historii / черная дыра истории*. Por. „Ta książka jest niczym brakujący element układanki. Bieżeństwo wydobyte z **czarnej dziury** niepamięci powraca w końcu na swoje miejsce, czyli do historii Polski XX w.”³⁵,

W końcu rzuciła się na łóżko i zasnęła snem nagłym i głębokim, bo przywołanym podwójną dawką persenu. Teraz dziewczynskim zwyczajem próbowała sobie przypomnieć, co jej się śniło w nowym miejscu, ale w pamięci ziała **czarna dziura**. Kombinacja ziół godna była swej reklamy: wyłączyła mózg tak, jak się wyłącza telewizor na urlop – nawet ze stanu czuwania [za NKJP: Z Górniak, *Siostra i byk*, 2009],

42 lata w służbie zdrowia. Często zastanawiam się, jaka była ta moja droga z Kociewia do Gdańska? Stwierdzam, że była wyboista, pełna upokorzeń, ciężkiej pracy i wielu wyrzeczeń. Każdy, kto się uczył i jednocześnie pracował, wie, jakie to trudne. To nie była **czarna dziura**. Obecnie modne jest podkreślanie, że PRL nie była Ojczyzną, że to jakaś **czarna dziura** w powojennej historii Polski. Dla mnie to była Ojczyzna, nikt mnie nie bił po twarzy za mówienie po polsku [za NKJP: „Gazeta Kociewska”, 2008],

О Золотой Орде принято говорить кривясь: чего ждать от азиатских варваров? **Черная дыра** истории, не заслуживающая особого интереса. Хотя (судя по книгам Романа Почекаева) именно под властью ханов на территории России впервые появилась внятная сеть дорог, расцвели города, была оформлена структура местной власти³⁶,

„Герой «Мemento» страдает странным заболеванием мозга – он помнит только то, что происходило с ним в течение последней минуты, все остальное – **черная дыра**” [za НКРЯ: „Эксперт” z 13.12.2004], „Вся история российского ислама – была одна **черная дыра**” [za НКРЯ: *Современный ислам между политикой*

³² Tamże.

³³ (online) <https://snob.ru/selected/entry/126111> (dostęp 24.06.2018).

³⁴ Por. znaczenie wtórne francuskiego frazeologizmu *trou noir* ‘czasowa, ale głęboka amnezja’, np. „L’amnésie est-elle réversible ? Les problèmes peuvent alors se régler de manière spontanée, notamment en cas d’ictus amnésique idiopathique, en clair: **un trou noir** de la mémoire qui peut durer quelques heures, avant de disparaître sans séquelles” [(online) <http://sante.lefigaro.fr/actualite/2015/08/21/24031-lamnesie-est-ellereversible> (dostęp 30.12.2017)].

³⁵ (online) <https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/biezenstwo-1915> (dostęp 1.08.2018).

³⁶ (online) https://www.dp.ru/a/2018/06/22/Varvarkoe_gosobrazovanie (dostęp 5.08.2018).

и традицией, 2002 (dostęp 3.08.2018)], „Никакого соцреализма, говорят, не было, была **черная дыра**” [za НКРЯ: Г. Чухрай, *Если дорог тебе твой дом*, 1995 (dostęp 3.08.2018)].

Wśród cytatów zgromadzonych w *Narodowym Korpusie Języka Polskiego* odnajdujemy ponadto teksty, w których *czarna dziura* jest synonimem ‘beznadziei, bezsilności, zastoju, marazmu’. Por.

Zresztą tak naprawdę to bardzo dobrze się stało, że tego lekarza zamówiła. Tylko szkoda, że ja nic nie mogę zrobić, że jestem bezsilny, bezradny, niepotrzebny. No po prostu **czarna dziura!** I jeszcze dowiaduję się, że projekt, przy którym pracowałem, nie wypalił. Kierownictwo uznało, że jest słaby. Staram się myśleć, że trudno, świat się nie zawali, i nawet znajduję dobre strony, ale tak już mam, że wolę skupiać [za NKJP: T. Kwaśniewski, *Dziennik ciężarowca*, 2007].

Co innego ocena literacka – po pewnym czasie musi nabrać bezwzględności. Zwłaszcza po okresie samooblegiwania się. Trzeba wreszcie powiedzieć wprost – i to teraz, kiedy usiłuje nam się wmówić, że przez czterdzieści lat była w kraju „**czarna dziura**”, że nie powstało nic wartościowego, że liczy się tylko to, co napisano tam, pod wolnym niebem: mieliśmy tu teksty o niebo przewyższające *Dziennik Herlinga* i eseje Stempowskiego [za NKJP: J. Hen, *Dziennik na nowy wiek*, 2009].

Ponadto w obu językach funkcjonuje znaczenie, którego brak w języku angielskim ‘zapadła dziura’ (locum i/lub rejon), por. „Radom nie jest **czarną dziurą**. I znowu dowiedziałam się, że pochodzę z miasta, w którym wstyd mieszkać”³⁷, „Света жила в одном номере с Капризулей и Катей. Не номер, а **черная дыра**. У них пропадали трусы, фотоаппараты, сережки, купальники...” [za НКРЯ: Маша Трауб, *Не вся la vie*, 2008], „Тверская область вообще имеет плохую репутацию: регион с разваленной экономикой, коррумпированный, своеобразная «**черная дыра**» недалеко от Москвы [za НКРЯ: Елена Иванченко, *Отсчет утопленников*, 2003].

Wypada jednak zauważyć, że w języku polskim jest to raczej odosobniony przykład³⁸.

Nie dysponujemy wprawdzie precyzyjnymi danymi dotyczącymi okresu, kiedy powyższe wyrażenia we wtórnych znaczeniach upowszechniły się w dyskursie publicznym, to jednak, na co wskazuje W. Chlebda, dla języka polskiego są to lata 80. ubiegłego wieku. W tym samym czasie stały się one znane szerszemu gronu

³⁷ (online) <https://www.papilot.pl/lifestyle/ciekawostki/27464/radom-nie-jest-czarna-dziura-felieton> (dostęp 6.08.2018).

³⁸ Niemniej jednak takie znaczenie ‘głęboka prowincja, dziura zabita dechami’ odnotowuje Wiki-słownik [(online) https://pl.wiktionary.org/wiki/czarna_dziura#pl] (dostęp 15.05.2018)].

użytkowników języka rosyjskiego [Бирих, Мокиенко, Степанова 1998, 178]. Warto nadmienić, iż wśród materiałów zarejestrowanych w *Национальном корпусе русского языка* odnajdujemy dwa przykłady wcześniejszego użycia interesującego nas wyrażenia w nieterminologicznym znaczeniu – pierwszy z 2. połowy XIX wieku, kolejny z 1926 roku, por. „Не угрожайте завтрашним днем, потому что вы раз навсегда установили, что завтрашнего дня нет, а вместо него зияет **черная дыра**, о которой вы и будете калякать тогда, когда в ней очутитесь” [za НКРЯ: М.Е. Салтыков-Щедрин, *Недоконченные беседы (Между делом)*, 1873–1884], „Иной язык был бы непонятен тем, для кого вместо прошлого – **черная дыра**, и летоисчисление начинается от октябрьского переворота” [za НКРЯ: В.А. Злобин, *Версты*, „Новый дом” № 1 z 1926].

Z kolei najwcześniejsze użycia wyrażenia w języku polskim w znaczeniu ‘pustka, nicość’ zarejestrowane w *Narodowym Korpusie Języka Polskiego* pochodzą dopiero z 1974 roku. Por.

(...) a przede wszystkim każdy z nich żąda, abym uznał jego zwierzchnictwo, żebym robił to, co on robi, a przy tym wszystkim gdzieś pędzą w obłądnie, gdzieś się spieszą, gdzieś lecą na złamanie karku, ale tam gdzieś jest tylko **czarna dziura**, wielka otchłań nicości, której tak strasznie boją się i która ich tak przemożnie nęci. Lecz czasem któryś z nich spojrzy na mnie z popłochem i wiem wtedy, że przeczuł raptem moją boskość [za NKJP: T. Konwicki, *Kronika wypadków miłosnych*, 1974].

Zaprezentowane materiały słownikowe języka polskiego i rosyjskiego oraz liczne konteksty potwierdzają w dużej mierze istnienie w obu językach zbieżnych wtórnych znaczeń metaforycznych omawianego wyrażenia z tymi, jakie rejestruje język angielski. Ogólnie rzecz biorąc, są to: ‘miejsce, w którym coś (trwale) przepada’, ‘działalność, sfera życia publicznego, która pochłania ogromne sumy pieniędzy’, ‘trudna sytuacja, z której nie można wybrnąć, beznadzieja’, ‘pustka, luka po kimś lub po czymś (w historii, pamięci itp.)’. Wspólnym semem, wokół którego skupiają się znaczenia pochodne, jest ‘ginięcie, wchłanianie, najczęściej bezpowrotnie czegoś (finansów, rzeczy, idei, pamięci, etc.)’. Pewnym *novum* w porównaniu z językiem-dawcą jest użycie wyrażenia w obu językach w znaczeniach: ‘zapadła dziura (locum; miejsce, terytorium)’ oraz ‘czasowa amnezja’.

Upowszechnieniu się zaprezentowanych znaczeń nieterminologicznych wyrażen *czarna dziura* / *черная дыра* sprzyjało zapewne istnienie odpowiednio w każdym z języków wyrażen i leksemów o zbliżonej semantyce do prezentowanych frazeologizmów, takich jak *dziura budżetowa*, *dziura* pot. ‘miejscowość, w której nic się nie dzieje’ i pot. ‘zaniedbane i brudne pomieszczenie’; *бюджетная (финансовая) дыра*, *дыра в законодательстве*, *дыра* pot. przen. ‘глухой, удаленный от цен-

тров культуры город, село и т. п.³⁹ i pot. przен. ‘плохая неудобная квартира’. Obecny w obu językach komponent *czarny/черный*, który w kulturze europejskiej ma negatywne konotacje, dodatkowo wzmocnił znaczenie frazeologizmu w porównaniu z synonimicznym leksemem *dziura/дыра*. Czy wszystkie te znaczenia na trwale wejdą do języka polskiego i rosyjskiego – czas pokaże.

Bibliografia

- BTS – *Bol'soj tolkovyj slovar' russkogo ŗzyka*. 2003. Red. Kuznecov S.A. Sankt-Peterburg: „Norient” [БТС – *Большой толковый словарь русского языка*. 2003. Ред. Кузнецов С.А. Санкт-Петербург: „Норинт”].
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*. 2000. Red. Bańko M. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. (online) <http://nkjp.pl> (dostęp 20.05.2018).
- NKRĀ – *Nacional'nyj korpus russkogo ŗzyka*. (online) <http://www.ruscorpora.ru/> (dostęp 25.05.2018) [НКРЯ – *Национальный корпус русского языка* (online) <http://www.ruscorpora.ru/> (dostęp 25.05.2018)].
- PSF – Głowińska Katarzyna. 2000. *Popularny słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Wilga.
- PSJP – *Praktyczny słownik języka polskiego*. 1996. Red. Zgółkowa H. T. 7. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz.
- SFWP – Bąba Stanisław, Liberek Jarosław. 2001. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*. 2000. Red. Dunaj B. Kraków: Wydawnictwo SMS.
- WSF – *Wielki słownik frazeologiczny*. 2008. Red. Lebda R. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*. (online) <http://www.wsjp.pl/> (dostęp 20.06.2018).
- Birih Aleksandr Karlovič, Mokienko Valerij Mihajlovič, Stepanova Lűdmila Ivanovna. 1998. *Slovar' russkoj frazeologii. Istoriko-ėtimologičeskij slovar': ok. 6000 frazeologizmov*. Sankt-Peterburg: Folio-Press [Бирих Александр Карлович, Мокиенко Валерий Михайлович, Степанова Людмила Ивановна. 1998. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс].
- Birih Aleksandr Karlovič, Mokienko Valerij Mihajlovič, Stepanova Lűdmila Ivanovna. 2007. *RusskaĀ frazeologiĀ. Istoriko-ėtimologičeskij slovar': ok. 6000 frazeologizmov*. 3-e izd., ispr. i dop. Moskva: AST, Astrel', Hranitel' [Бирих Александр Карлович, Мокиенко Валерий Михайлович, Степанова Людмила Ивановна. 2007. *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов*. 3-е изд., испр. и доп. Москва: АСТ, Астрель, Хранитель].
- Chlebda Wojciech. 2005. *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Efremova Tat'ana Fedorovna. 2000. *Novyj slovar' russkogo ŗzyka. Tolkowo-slovoobrazovatel'nyj*. T. 1–2. Moskva: Russkij ŗzyk [Ефремова Татьяна Федоровна. 2000. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. Т. 1–2. Москва: Русский язык].

³⁹ Co ciekawe w języku angielskim leksem *hole* ma identyczne znaczenie. Zdaniem Niokołaja M. Szanskiego, znaczenia przenośne w obu językach są XIX-wieczną kalką semantyczną francuskiego leksemu *trou* ‘coin perdu’ [(online) <https://librolife.ru/g4287732> (dostęp 18.08.2018)].

- Gaburova Andrea. 2010. *Semantiko-ètimologièeskij analiz nekotoryh frazeologizmov i drugih ustojčivuh edinic s komponentami „belyj” i „èernyj”*. „Slavica Iuvenum” XI: 167–174 [Габурова Андреа. 2010. *Семантико-этимологический анализ некоторых фразеологизмов и других устойчивых единиц с компонентами „белый” и „черный”*. „Slavica Iuvenum” XI: 167–174].
- Gušina Lúdmila Viktorovna. 2013. *Specifika idiomatièeskogo cvetooboznaèeniâ v anglijskoj lingvokul'ture*. „Izvestiâ Úžnogo federal'nogo universiteta. Filologièeskie nauki” № 4: 67–76. (online) <http://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/viewFile/657/657> (dostep 4.07.2018) [Гушина Людмила Викторовна. 2013. *Специфика идиоматического цветообозначения в английской лингвокультуре*. „Известия Южного федерального университета. Филологические науки” № 4: 67–76. (online) <http://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/viewFile/657/657> (dostep 4.07.2018)].
- Mokienko Valerij Mihajlovič, Nikitina Tat'âna Gennad'evna. 2007. *Bol'soj slovar' russkih pogovorok*. Moskva: ЗАО „OLMA MediaGrupp” [Мокиенко Валерий Михайлович, Никитина Татьяна Геннадьевна. 2007. *Большой словарь русских поговорок*. Москва: ЗАО „ОЛМА МедиаГрупп”].
- Ožegov Sergej Ivanovič, Švedova Nataliâ Ūl'evna. 2002. *Tolkovyj slovar' russkogo âzyka*. Moskva: Azbukovnik [Ожегов Сергей Иванович, Шведова Наталия Юльевна. 2002. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Азбуковник].
- Słowa, słowa... Czy je znasz?* 2013. Red. Smółkowa T. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Stěpanova Ludmila. 2007. *Rusko-èeský frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Zav'âlova Natal'â Alekseevna. 2011. *Frazeologièeskie edinicy kolorativnym komponentom kak sostavlâjšaâ diskursa povsednevnosti Áponii, Velikobritanii i Rossii*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta [Завьялова Наталья Алексеевна. 2011. *Фразеологические единицы с колоративным компонентом как составляющая дискурса повседневности Японии, Великобритании и России*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета].

Summary

Phraseme *czarna dziura* / *черная дыра* in dictionaries and contemporary Polish and Russian texts

In the second half of the last century, the English term *black hole* was borrowed into Polish and Russian. Soon, secondary meanings began to appear predominantly in journalistic texts. They have been partially recorded in linguistic dictionaries. The aim of this paper is to show the secondary meanings of the phrase *czarna dziura* / *черная дыра* listed in dictionaries as well as those present only in Polish and Russian texts.

Key word: phraseme, secondary meanings, dictionaries, texts, Polish, Russian